

Rogers Brubaker **Csoportok nélküli etnicitás**

Különös tendencia figyelhető meg az etnikai, faji és nemzeti jelenségek, különösen az etnikai, faji és nemzeti konfliktusok kutatásában: ezt a tendenciát én „csoportizmusnak” nevezem. Azt értem alatta, hogy a társadalmi élet legfontosabb alkot-elemeinek, a társadalmi konfliktusok főszereplőinek és a társadalmi elemzés alapegységeinek hajlamosak vagyunk diszkrét, egymástól élesen különböző, belülről homogén és kívülről lehatárolt csoportokat tekinteni. Azt értem alatta, hogy az etnikai csoportokat, nemzeteket és fajokat hajlamosak vagyunk úgy kezelni, mintha szilárd entitások lennének, amelyeknek érdekeket és tevékenységet lehet tulajdonítani. Azt értem alatta, hogy hajlamosak vagyunk az ilyen csoportokat objektivizálni, úgy beszélni szerbekről, horvátokról, muszlimokról és albánokról a volt Jugoszláviában, katolikusokról és protestánsokról Észak-Írországból, zsidókról és palesztinokról Izraelben és a megszállt területeken, törökökről és kurdokról Törökországban, feketékről, fehérekről, ázsiaiakról, hiszpanokról és bennszülött amerikaiakról az Egyesült Államokban, mintha ezek belülről homogén, kifelé lehatárolt csoportok, sőt közös céllal rendelkező, egységesen fellépő társadalmi szereplők lennének. Azt értem alatta, hogy hajlamosak vagyunk a kulturális világot egyszínű etnikai, faji és kulturális kockákból kirakott sokszínű mozaikként beállítani.

Ha a társadalomelméletben bekövetkezett általánosabb fejleményekre gondolunk, akkor némileg meglepő a „csoportizmus” makacs ellenálló ereje. Végül is jó néhány (megkülönböztethető) társadalomtudományi iskola emelt vétőt az ellen, hogy a csoportokat az objektív valóságban létező valódi, szilárd dolgokként kezeljük. Ezek közé az iskolák közé tartoznak az olyan mikrointerakcionista megközelítésmódok, mint az etnometodológia és a diskurzuselemzés; a társadalmi hálózatelmélet, a kognitívizmus és a feminista elmélet; az olyan individualista megközelítésmódok, mint a racionális választások elmélete és a játékelmélet. Általánosabban szólva, a tág értelemben vett strukturalista megközelítésmódok „konstruktivistább” elméleti pozícióknak engedték át az elsőbbséget, amelyek – legalábbis a retorika szintjén – hajlamosak a csoportokat konstruált, esetleges, fluktuáló jelenségekként kezelni. A gomolygó posztmodern érzékenység pedig a rögzített formák és világos határvonalak töredékességét, tűnékenységét és erózióját hangsúlyozza. Ezek a társadalomtudományi fejlemények elemzési stílusukat, módszertani orientációjukat és ismeretelméleti elkötelezettségüket tekintve eltérnek egymástól, sőt ellentmondanak egymásnak. De a tekintetben azonos irányt követnek, hogy problematizálják a „csoportként létezés fogalmát”, és aláássák a stabil csoportlény feltételezéséhez kapcsolódó axiómákat.

Az etnikai csoportokat azonban ezen általános társadalomelméleti trendek ellenére továbbra is entitásokként fogják fel, és szereplőkként

állítják színre. A hétköznapi beszéd, a politikai elemzés, még a látszólag konstruktivista tudományos irodalom is „csoportista” terminusokban meséli az etnikai, faji, nemzeti konfliktusokat, amikor etnikai csoportok, fajok és nemzetek küzdelmét írja le. Amikor etnicitásról, és még inkább, amikor etnikai konfliktusról beszélünk, valahogy azon kapjuk magunkat, hogy csaknem automatikusan etnikai csoportokat emlegetünk.

Persze feltehető a kérdés, hogy mi ezzel a baj. Végül is úgy látszik, mintha a hétköznapi racionalitás diktálná, hogy az etnikai küzdelmeket etnikai csoportok küzdelmeként, az etnikai konfliktust pedig etnikai csoportok közötti konfliktusként kezeljük. (Elismerem, hogy ez a hétköznapi értelemben racionális tükröződése a dolognak – vagy legalábbis ez az egyik.) De nem támaszkodhatunk pusztán a hétköznapi racionalításra. Az etnikai hétköznapi racionalitás – az a hajlam, hogy a társadalmi világot kvázi természetes fajtákra osszuk – fontos része annak, amit meg akarunk magyarázni, és nem az, amivel meg akarjuk magyarázni a tényeket, empirikus adataink közé tartozik, és nem analitikus eszközkészletünkbe. A kognitív antropológusok és a szociálpszichológusok tekintélyes anyagot halmoztak fel a társadalmi világ részekre szabdalásának hétköznapi értelemben racionális módozatairól – arról, amit Lawrence Hirschfeld „népszociológiáknak” nevezett. Ez az anyag azt sugallja, hogy a hétköznapi értelemben racionális társadalmi kategóriák gyakran esszencialisták és naturalisták. Ezek a kategóriák hordozzák azt, amit a „részvevők primordializmusának” vagy „pszichológiai esszencializmusnak” neveznek. Nyilvánvaló, hogy nem hagyhatjuk figyelmen kívül, de ez nem azt jelenti, hogy tudományos elemzéseinkben vagy politikai értékeléseinkben egyszerűen lemásolhatjuk.

Ehelyett arra van szükség, hogy szakítsunk a köznyelvi kategóriákkal és a köznapi racionális értelmezésekkel. Például szakítanunk kell azzal a nyilvánvalónak és vitathatatlanak tűnő elképzeléssel, hogy az etnikai konfliktus etnikai csoportok közötti konfliktust jelent. Azt állítom, hogy az etnikai konfliktust – amelyet helyesebb lenne etnicizált vagy etnikainak ábrázolt konfliktusnak nevezni – nem szükséges és nem is szabad etnikai csoportok közötti konfliktusként felfogni. Hasonlóképpen nem kell a faji vagy fajnak ábrázolt konfliktust fajok közötti konfliktusként, vagy a nemzetinek ábrázolt konfliktust nemzetek közötti konfliktusként kezelni. A résztvevők természetesen rendszeresen ilyen „csoportista”, sőt primordialista terminusokban jelenítik meg az etnikai, faji és nemzeti konfliktusokat, az etnikai csoportokat, a fajokat vagy a nemzeteket pedig gyakran az ilyen küzdelmek bajnokainak – hőseinek és mártírjainak – láttatják. Ez azonban nem hatalmazza fel az elemzőket arra, hogy ők is így tegyenek. Természetesen komolyan kell vennünk a köznyelvi kategóriákat és a résztvevők értelmezéseit, hiszen részben ezek alkotják kutatásunk tárgyát. De az etnopolitikai gyakorlat kategóriáit nem fogadhatjuk el kritikátlanul, mint a társadalmelemzés kategóriáit. A résztvevők beszámolóit – különösen

az etnicitásra specializálódottaké, például az etnopolitikai vállalkozóké – gyakran (Bourdieu kifejezésével élve) performatív jellegűek. Miközben csoportokra hivatkoznak, arra törekszenek, hogy életre hívják, feltámasszák, létrehozzák őket. Az ő kategóriáik a cselekvés kategóriái – arra szolgálnak, hogy felkavarjanak, felhívjanak, igazoljanak, mozgósítsanak, magukkal ragadjanak és felvillanyozzanak. Az etnopolitikai vállalkozók a csoportok objektívizálásával, azzal, hogy úgy kezelik őket, mintha az objektív világban tényleg létező dolgok lennének, valószínűleg hozzájárulnak – ahogy Bourdieu megjegyzi – „annak létrehozásához, amit látszólag csak leírni és megjelölni”.

Az objektívizálás társadalmi folyamat, nem egyszerűen intellektuális rossz szokás. Mint társadalmi folyamat fontos része az átpolitizált etnicitás gyakorlatának. És adekvát módon az. Azért kritizálni az etnopolitikai vállalkozókat, mert objektíválják az etnikai csoportokat, egyfajta kategóriatévésztés lenne. Ők pontosan ebben az üzletben utaznak. Amikor sikeresek, az egységes csoport politikai fikciója átmenetileg, de hatékonyan ültethető át a gyakorlatba. Elemzőként természetesen meg kell próbálnunk magyarázatot adni arra, hogy az objektívizálásnak ez a gyakorlata, a csoportérzelemnek ez a hatékony kikristályosodása milyen módon – és milyen feltételek mellett – működik. Az etnikai konfliktus elméletének valószínűleg ez a legfontosabb feladata. De el kell kerülnünk, hogy szándékolatlanul megduplázzuk vagy megerősítsük az etnikai csoportoknak az etnopolitikai gyakorlatban megfigyelt objektívizálását azáltal, hogy a társadalmelemzés során is objektívizáljuk őket.

A „csoportizmuson” túl

Hogyan értelmezzük az etnikai konfliktust, ha nem etnikai csoportok közötti konfliktusként, ahogy a köznapis racionalitás teszi? És hogyan tudjuk meghaladni a „csoportizmust”?

A következőkben felvázolok nyolc alapvető szempontot, majd rámutatok néhány következményre.

1. Az etnicitás újragondolása. Nemcsak azt kell újragondolnunk, mit jelent az etnikai konfliktus, hanem azt is, mit értünk etnicitás alatt. Nem azt szeretném elérni, hogy egyezzünk meg egy definícióban, hanem azt javaslom, hogy vizsgáljuk felül konceptuális eszközeinket. Az etnikait, a fajit és a nemzetit nem szubsztanciaként vagy dologként vagy entitásként vagy organizmusként vagy kollektív individuumként kellene konceptualizálnunk, amire az elkülönült, konkrét, kézzelfogható, körülhatárolt és maradandó csoportok képi világa ösztökél bennünket, hanem inkább relációs, folyamatokat kifejező, dinamikus, eseményteli, részekre bontó terminusokban. Ez azt jelenti, hogy az etnikumról, a fajról és a nemzetről nem szilárd csoportként vagy entitásként gondolkodunk, hanem gyakorlati kategóriákat, kulturális idiómákat, kognitív sémákat, diszkurzív kereteket, kollektív

reprezentációkat, intézményi formákat, politikai cselekvési terveket és esetleges eseményeket kifejező terminusokban. Azt jelenti, hogy az etnicizálásról, a fajiasításról, a nemzetiesítésről politikai, társadalmi, kulturális és pszichológiai folyamatokként alkotunk képet. Végül azt jelenti, hogy nem a „csoportot” mint entitást tekintjük alapvető analitikus kategóriának, hanem a „csoportként létezés” fogalmát mint kontextuálisan fluktuáló konceptuális változót. Ilyen sallangmentesen fogalmazva ezek persze csak jelszavak; a továbbiakban igyekszem őket valamelyest részletezni.

2. Az etnicitás valóságossága. Ha a fentiek jegyében újragondoljuk az etnikai, a faji és a nemzeti fogalmát, semmi esetre sem vonjuk kétségbe valóságosságukat, nem becsljük alá hatékonyságukat, s nem tagadjuk jelentőségüket. Az újragondolás azt jelenti, hogy utóbbiakat másként elemezzük. Ahhoz, hogy megértsük a faji valóságosságát, nem kell feltételeznünk a fajok létezését. A faji idiómák, ideológiák, narratívák, kategóriák és klasszifikációs rendszerek, valamint a látás, a gondolkodás, a beszéd, a követelés-megfogalmazás fajiasított módozatai valóságosak és következményekkel járnak, különösen ha nagy hatalmú szervezetekbe vannak beleágyazva. De a faji valóságossága – sőt: bizonyos körülmények között megnyilvánuló nyomasztóan kényszerítő hatalma – nem függ a „fajok” létezésétől. Ehhez hasonlóan az etnikai és a nemzeti valóságossága – valamint az etnikai és nemzeti azonosulás bizonyos körülmények között megnyilvánuló, mindent maga alá gyűrő hatalma – nem függ az etnikai csoportok és nemzetek szilárd csoportokként vagy entitásokként való létezésétől.

3. „Csoportként létezés” mint esemény. Ha a csoportok helyett a „csoportként létezésre” irányítjuk a figyelmünket, és ha a csoportként létezését úgy kezeljük, mint változót és esetlegeset, nem pedig mint rögzítettet és adottat, lehetővé válik számunkra, hogy úgy vegyük figyelembe – és potenciálisan megmagyarázzuk – a rendkívüli kohézió fázisait, az intenzíven átélt kollektív szolidaritás pillanatait, hogy implicit módon se kezeljük a csoportként létezés szintjét olyanak, mint ami állandó, tartós, ami per definitionem jelen van. Ez lehetővé teszi számunkra, hogy a csoportként létezését eseményként kezeljük, mint valamit, ami „történik”, ahogy ezt E. P. Thompson az osztállyal kapcsolatban javasolta. Ugyanakkor ezáltal analitikusan folyamatosan rá leszünk hangolva arra a lehetőségre, hogy a csoportként létezés esetleg nem történik meg, hogy a csoportként létezés magas szintje esetleg nem kristályosodik ki. Az etnopolitikai vállalkozók csoportteremtő erőfeszítései ellenére sem, sőt még olyan szituációkban sem, amikor intenzív elitszintű etnopolitikai konfliktus dúl. A „negatív” példákra való analitikus ráhangoltság tágítja a releváns esetek halmazát, és segíthet annak az egyoldalúságnak a korrigálásában, amely abban nyilvánul meg, hogy a szakirodalom főleg a magas szinten szervezett csoportként létezés, a sikeres mozgósítás és a feltűnő erőszak szembeszökő eseteit tárgyalja. Ez az egyoldalúság „túletnicizált” képet hozhat létre a társadalmi világról,

egész világrégiókról rajzolhat olyan torz képet, hogy azok az etnikai feszültségek „fortyogó üstjei”, és arra készíthet, hogy túlbecsüljük az etnikai erőszak előfordulási gyakoriságát.

4. Csoportok és kategóriák. A csoportok és kategóriák közötti különbségtétel elmulasztása gyakran zavarossá teszi az etnikai, faji és nemzeti csoportokról folytatott diskurzust. Ha csoport alatt olyan lehatárolt közösséget értünk, amelynek tagjai kölcsönösen hatnak egymásra, kölcsönösen felismerik egymást, egymásra orientáltak, hatékonyan kommunikálnak, szolidaritást érznek egymás iránt, kollektív identitással rendelkeznek és képesek összhangban cselekedni – de még akkor is, ha kevésbé igényes csoportkritériumokat állítunk fel –, világos kell legyen, vagy a kategória nem csoport. Legjobb esetben is csak a csoportalakítás vagy „csoportként létezés” lehetősége van meg benne.

Ha különbséget teszünk a kategóriák és csoportok között, akkor képesek vagyunk problematizálni a kettő közötti kapcsolatot, és nem eleve feltételezzük azt. Rákérdezhetünk egy adott kategória csoportként létezésének fokára egy adott környezetben, valamint azokra a politikai, társadalmi, kulturális folyamatokra, amelyeken keresztül a kategóriák csoportként kezdenek létezni. Feltehetjük a kérdést, hogy az emberek – és szervezetek – milyen módon mit csinálnak a kategóriákkal. Idetartozik a ritka javakhoz való hozzáférés korlátozása a kategória szerint megkülönböztetett kívülállók kizárása révén, de olyan frivolabb cselekedetek is, amelyek a „valamilyennek levés eljátszásához” fontosak a dolog etnometodológiai értelmében. Elemezhetjük a kategóriák szervezeti és diszkurzív karrierjét – azokat a folyamatokat, amelyeken keresztül a kategóriák elsáncolták magukat az államigazgatási rutinokban, és beágyazódtak a mítoszokba, emlékekbe és narratívákba. A kategóriapolitikát mind alulnézetből, mind felülnézetből tanulmányozhatjuk. Felülnézetből azokat a módokat figyelhetjük meg, ahogyan kategóriákat javasolnak, népszerűsítenek, előírnak, intézményesítenek, diszkurzív módon kifejtenek, szervezeti sáncokkal vesznek körül, és általában beleágyaznak a kormányzati mentalitás sok formájába. Alulnézetből a „mikrokategória-politikát” tanulmányozhatjuk: azokat a módokat, ahogyan a kategorizáltak elsajátítják, internalizálják, aláássák, kikerülik és átalakítják a számukra előírt kategóriákat. És ha hasznosítjuk a kognitív tudományban, az etnometodológiában és diskurzuselemzésben elért eredményeket, vizsgálhatjuk azokat a szociokognitív és interaktív folyamatokat, amelyeken keresztül az egyének a társadalmi világ megértése céljából alkalmazzák a kategóriákat; amelyeken keresztül a kategóriák a kategóriatagokról alkotott sztereotipizált hiedelmekhez és elvárásokhoz kapcsolódnak; amelyeken keresztül a kategóriákat érzelmi asszociációkkal és értékítéletekkel ruházzák fel; amelyeken keresztül a kategóriákat egyes interaktív kontextusokban erőforrásokként vetik be; és amelyeken keresztül szituációs kioldó mechanizmusok aktivizálják a kategóriákat. Röviden: ha a kategóriákra koncentrálnak, jobban

láthatóvá válik az a sokféle mód, ahogyan az etnikai, a faji és a nemzeti létezni és „működni” képes anélkül, hogy léteznének etnikai csoportok mint szilárd entitások. Segít abban, hogy az etnicitást csoportok nélkül képzeljük el.

5. Csoportalakítás mint projektum. Ha a csoportként létezést változóként kezeljük, és különbséget teszünk csoportok és kategóriák között, felfigyelhetünk a csoportalakítás dinamikájára, arra a társadalmi, kulturális és politikai projektumra, melynek célja a kategóriák csoporttá alakítása, illetve a csoportként való létezésük szintjének emelése. Néha ezt meglehetősen cinikusan csinálják. Például az etnikai és más típusú felkelések gyakran alkalmazzák azt, amit a franciák *politique du pire*-nek neveznek, tehát olyan politikát, amely rövid távon a lehető legrosszabbra törekszik, hogy ezáltal szilárdítsák meg legitimitásukat, vagy javítsák kilátásaikat hosszú távon. Amikor például a kis létszámú, rosszul felszerelt és szedett-vedett Koszovói Felszabadítási Hadsereg (UCyK) 1998 elején fokozott mértékben intézett támadásokat a szerb rendőrök és más célpontok ellen, ezt azzal az átgondolt és sikeresnek bizonyult stratégiai céllal tették, hogy masszív megtorló akciókat provokáljanak ki a rezsimből. Mint oly gyakran ezekben a helyzetekben, a megtorlások oroszlánrészét civilek szenvedték el. Az egymást követő támadások és ellentámadások erősen megnövelték a csoportként létezés szintjét mind a koszovói albánok, mind a koszovói szerbek körében, nagyobb támogatottságot szereztek a Koszovói Felszabadítási Hadseregnek mind a koszovói, mind a diaszpórában élő albánok körében, és segítették az UCyK toborzó és pénzgyűjtő tevékenységét. Ebben az értelemben a csoportkristályosodás és a polarizáció következménye volt az erőszaknak, és nem oka. Természetesen ez a csoportalakítási stratégia nem a semmiből alakult ki a kilencvenes évek végén. Korábbi konfliktusok hagyatéka volt, hogy viszonylag magas csoportként létezési szintről indíthatott ez a stratégia. Az alkalmas „nyersanyag”, amelyből az UCyK dolgozott, kétségkívül segít megmagyarázni stratégiája sikerét. Nem minden csoportalakítási terv lesz sikeres, és amely (többé-kevésbé) sikeres lesz, részben a terv alapjául szolgáló kulturális és pszichológiai anyag miatt lesz az. Fontosak azonban a galvanizáló események is: ezért van az, hogy a provokációs stratégia jegyében gyakorolt átgondolt erőszakalkalmazás, amelyben gyakran igen kis számú egyén vesz részt, néha a csoportalakítás rendkívül sikeres stratégiája lehet.

6. Csoportok és szervezetek. Noha a hétköznapi racionalitás az etnikai csoportokat tekinti az etnikai konfliktus bajnokainak, a valóságban a legtöbb etnikai konfliktus – és még inkább az etnikai erőszak – főszereplői nem az etnikai csoportok, hanem a legkülönbözőbb, tág értelemben vett szervezetek és ezek hatalmat és tekintélyt szerzett vezetői. Ideszámítandók az államok (vagy általánosabban: autonóm politikai korpuszok) és ezek szervezeti komponensei, mint az egyes minisztériumok, a hivatalok, a bíróságok, az ügyészségek, a rendőrség és a fegyveres erők; ideszámítandók a terrorista csoportok, a

félkatonai szervezetek, a fegyveres bandák és a lazán strukturált csoportok; és ideszámítandók a politikai pártok, az etnikai szövetségek, a társadalmi mozgalmak szervezetei, az egyházak, az újságok, a rádió- és televízióállomások stb. Ezen szervezetek némelyike tekintheti magát – vagy mások tekinthetik őt – valamely etnikai csoport szervezetének. De még ha ez is a helyzet, szervezeteket nem lehet etnikai csoportokkal azonosítani. Mivel szervezetek – és csak annyira, amennyire szervezetek – rendelkeznek bizonyos anyagi és szervezeti erőforrásokkal, képesek (pontosabban vezetőik képesek) szervezett cselekvésre, és eközben arra, hogy koherens szereplőkként vegyenek részt az etnikai konfliktusban. Bár a hétköznapi racionalitás és a résztvevők retorikája az etnikai csoportoknak elkülönült létet, lehatároltságot, koherenciát, identitást, érdeket és hat-erőt tulajdonít, ezek a tulajdonságok valójában a szervezeteket jellemzik. Az IRA, az UCyK és a PKK azt állítják magukról, hogy a (katolikus) írek, a koszovói albánok és a kurdok nevében beszélnek és cselekszenek; de az elemzőknek nyilván különbséget kell tenniük az ilyen szervezetek és azok között az állítólagosan homogén és lehatárolt csoportok között, amelyek nevében az előbbiek saját bevallásuk szerint fellépnek. Ez természetesen nemcsak katonai, félkatonai és terrorista szervezetekre vonatkozik, hanem minden olyan szervezetre, amely azt állítja magáról, hogy etnikai, faji vagy nemzeti csoportok nevében cselekszik.

E téma részletesebb és teljesebb tárgyalása megkövetelné jó néhány olyan megszorítás megtételét, amelyekre itt csak érintőlegesen tudok utalni. A konfliktus és az erőszak paraméterei annak függvényében változnak, mennyire és milyen módon vesznek részt benne szervezetek. Például az, amit Donald Horowitz véres etnikai zavargásnak nevez, élesen különbözik a szervezett etnikai felkelésektől vagy terrorista hadjáratoktól. Noha (a néha csak tisztavirág-életű) szervezetek fontos szerepet játszhatnak az ilyen zavargások előkészítésében, kiprovokálásában és lehetővé tételében, a tényleges erőszak nagy részét a résztvevők szélesebb köre követi el viszonylag spontán módon és olyan erősen polarizálódott helyzetekben, amelyeket a csoportként létezés magas szintje jellemez. Továbbá a szervezeteknek még akkor is szükségük van arra, hogy szimpatizánsok kiegészítő vagy támogató cselekedeteinek félműködésében működjenek, ha ők maguk a főszereplők. A szervezetek „reprzentativitása” – azaz: mennyire igazolhatóan állítja, hogy azoknak az akaratát képviseli, azoknak az érdekeit fejezi ki, és azoknak az aktív vagy passzív támogatását élvezzi, akiknek nevében beszél – rendkívüli mértékben változó, nemcsak szervezete válogatja, hanem időben és térben is változik. Ráadásul a szervezetek általában ugyan a konfliktus és az erőszak kivitelezői, de nem mindig tárgyai vagy célpontjai a konfliktusnak és az erőszaknak. Egész népességek kategóriák – vélelmezett csoportok – lehetnek szervezett akciók tárgyai, mégpedig sokkal könnyebben, mint alanyai vagy kivitelezői. Végül az etnikai konfliktus még az erőszakos

situációktól eltekintve is lehet legalább részben amorf, amikor nem szervezetek kivitelezik, hanem egyének spontán módon olyan mindennapi cselekedetek révén mint a kerülés, a sértés, az alázat vagy a konformitás megkövetelése, vagy az olyan interaktív megnyilvánulások visszatartása, mint az elismerés és a tisztelet. De ezeknek a megszorításoknak a dacára is világos, hogy az etnikai konfliktus és erőszak főszereplői szervezetek és nem etnikai csoportok, továbbá az is, hogy gyakran mélységesen ambivalens az a viszony, amely a szervezetek és a képviselt csoportok között kialakul.

7. Keretbe helyezés és kódolás. Ha az etnikai csoportokat általánosságban nem lehet az etnikai konfliktusok főszereplőinek tekinteni, miért számítanak ezek a konfliktusok etnikai konfliktusoknak? És miért számít az erőszak etnikai erőszaknak? A választ nem találjuk meg a magatartás benső tulajdonságaiban. Az „etnikai erőszak” „etnikai” minősége például nem benső eleme az erőszakos magatartásnak; az elkövetők, az áldozatok, a politikusok, a hivatalos személyek, az újságírók, a kutatók, a segélyszervezetek alkalmazottai stb. tulajdonítják ezt a minőséget bizonyos erőszakos magatartásformáknak. A keretbe helyezésnek és a narratív kódolásnak ezek az aktusai nemcsak egyszerűen értelmezik az erőszakot, hanem konstituálják is mint etnikai erőszakot.

A keretbe helyezés valószínűleg az a mechanizmus, amelyen keresztül a csoportban létezés fogalmát konstruálják. Ha az etnikai keretbe helyezés sikeres, akkor könnyen „láthatjuk” a konfliktust és az erőszakot nemcsak etnikai, hanem „csoportista” terminusokban is. Egy esemény kényszerítő erejű utólagos értelmező keretbe való helyezésének és kódolásának nagy visszacsatoló hatása lehet, amely alakítja a későbbi tapasztalatokat, és növeli a csoportként létezés szintjét. Az értelmező keretbe helyezés természetesen gyakran vitatott. Az erőszak – és általánosabban: a konfliktus – gyakran jár együtt olyan társadalmi küzdelmekkel, amelyeket az erőszak címkézéséért, értelmezéséért és magyarázatáért vívnak. Az ilyen „metakonfliktusok” – vagy ahogy Donald Horowitz nevezi őket: „a konfliktus[ok] természete miatt kirobbanó konfliktus[ok]” – nemcsak kívülről figyelik a konfliktusokat, hanem a konfliktusok szerves és következményekkel járó részei is. Egy címke vagy egy domináns értelmező keret kikényszerítése – egy esemény „pogromként” vagy „zavargásként” vagy „felkelésként” való láttatása – nem pusztán külső interpretáció kérdése, hanem a társadalmi definíció konstitutív aktusa, amely fontos következményekkel járhat.

A kódolási és interpretációs gyakorlatra nagy hatással vannak a domináns értelmező keretek. Manapság az etnikai és nemzeti keretek hozzáférhetőek és legitimek, szereplőknek és elemzőknek egyaránt ajánlják magukat. Ez „kódolási elfogultságot” okoz etnikai irányba, ami a maga részéről arra késztet, hogy túlbecsüljük az etnikai konfliktusok és erőszak előfordulási gyakoriságát, mivel igazolhatatlan módon azt láttatja, hogy mindenütt az etnicitás

munkálkodik. A szereplők kihasználhatják ezt a kódolási elfogultságot, valamint az etnikai és nemzeti keretek általánosított legitimitását, és stratégiai megfontolásokból etnikai keretet emlegetnek, hogy leplezzék: klán-, klikk- vagy osztályérdekeik érvényesítésére törekszenek. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a klánok, klikkek vagy osztályok valahogy valóságosabbak, mint az etnikai csoportok, egyszerűen csak szeretném megjegyezni, hogy a stratégiai célú keretbe helyezésnek vannak strukturális és kulturális ösztönzői.

8. Etnicitás mint kogníció. A kódolás és a keretbe helyezés konstitutív jelentőségéről tett megfigyeléseim elvezetnek az etnicitás kognitív dimenziójával kapcsolatos problémafelvetésemhez. Az etnicitás, a faji és a nemzeti csak percepcióinkban, interpretációinkban, reprezentációinkban, kategorizálásainkban és identifikációinkban és ezeken keresztül létezik. Nem dolgok a világban, hanem látásmódjai a világnak. Ezeket a látásmódokat az észlelés (és az ignorálás), az elemzés (és a félreelemzés), a következtetés (és a félrekövetkeztetés), az emlékezés (és a felejtés) etnicizált módozatai alkotják. Valamint etnikailag orientált keretek, sémák és narratívák, valamint azok a szituációs kioldógombok, amelyek aktiválják őket. Mint például azok az állandóan bemutatott televíziós képek, amelyek oly nagy szerepet játszottak a legutóbbi intifáda bemutatásában. Továbbá klasszifikációs keretek, kategorizálás és identifikáció, formális és informális. Végül garantáltak tekintett háttértudás, amely személyekben ölt testet, valamint intézményesített rutinokba és gyakorlatokba ágyazódik be, amelyeken keresztül az emberek etnikailag, fajilag vagy nemzetileg megjelöltként vagy jelentőséggel bíróként ismerik fel és tapasztalják meg a tárgyakat, helyeket, cselekedeteket és helyzeteket.

A tág értelemben vett kognitív perspektívák segíthetik az etnicitás, a faji és a nemzet konstruktivista irányultságú kutatásának fejlődését. Ez a fejlődés elakadt az utóbbi években, mivel a kutatási irányt a siker önelégültté tette. Nem elég azt mondani, hogy az etnicitás, a faji és a nemzeti konstruált, hanem azt is részletezni kell, hogy miként vannak konstruálva. Ebben segíthetnek a kognitív perspektívák. Segíthetnek annak közelebbi meghatározásában, hogy az emberek miként – és mikor – határozzák meg önmagukat, tekintenek másokra, tapasztalják meg a világot és értelmezik gondolataikat faji, etnikai és nemzeti – és nem másmilyen – terminusokban. Segíthetnek annak közelebbi meghatározásában, hogy miként „kristályosodik ki” a „csoportként való létezés” bizonyos helyzetekben, míg más helyzetekben latens és pusztán potenciális marad. Végül pedig segíthetnek kapcsolatot teremteni a makroszintű következmények és a mikroszintű folyamatok között.

Következmények

Természetesen fel lehet tenni a kérdést, hogy mi a jelentősége az eddig előadottnak. Ha lehet is az etnicitást csoportok létének

feltételezése nélkül tanulmányozni, miért kellene úgy tanulmányoznunk? Lehetséges, hogy az etnikai csoport fogalma pontatlan, de első megközelítésnek elég jó. Csoportságról, keretbe helyezésről, gyakorlati kategóriákról és kognitív sémákról lehet beszélni, de közben az öldöklés folytatódik. Van a kritikának jelentősége a való világban is, vagy csak – ha egyáltalán – az elefántcsonttoronyban?

Úgy gondolom, hogy a csoportizmus kritikájának vannak következményei – bár inkább csak általános következményei – arra nézve, hogy kutatók, újságírók, politikusok, nem kormányzati szervezetek hogyan dolgozzák fel elméletileg és gyakorlatilag azt, amit rendszerint – bár talán túl könnyelműn – etnikai konfliktusnak és etnikai erőszaknak nevezünk. Öt ilyen következményre hívnám fel a figyelmet.

Először is, ha érzékenyek vagyunk a keretbe helyezés dinamikájára, az etnicitás javára megnyilvánuló kódolási elfogultságra és arra, hogy az etnikai keretbe helyezést gyakran stratégiai – sőt cinikus – megfontolásokból arra használják, hogy leplezzenek vele klikk-, klán- és osztályérdekek érvényesítésére irányuló törekvéseket, akkor könnyebben észrevesszük azt a kockázatot, amellyel a konfliktus és erőszak uralta helyzetek túletnicizált és túlzottan csoportista értelmezése – valamint az ezekbe való beavatkozás – jár. Nem kell elfogadni azt a redukcionista nézetet, hogy az etnicitás az elitek manipulációja miatt politizálódik. Enélkül is el lehet ismerni, hogy az az értelmezés, amelyet a résztvevők adnak, legalább annyit leplezhet el, mint amennyit feltár. Valamint azt is, hogy a konfliktusok etnikai és nemzeti csoportok közötti konfliktusokként való megjelenítése mind a kockán forgó érdekeket, mind a konfliktusok dinamikáját elhomályosíthatja. John Mueller szerint például annak, amit etnikai konfliktusnak vagy etnikai háborúnak állítanak be – mint a volt Jugoszláviában tapasztalható erőszakot – legalább annyi köze lehet, ha nem több, a banditizmushoz, a vezérkedéshez, az opportunista fosztogatáshoz és a feketepiaci nyerészkedéshez, mint az etnicitáshoz. Másodszor, ha tudjuk, hogy szervezetek központi szerepet játszanak az etnikai konfliktusokban és az etnikai erőszakban, hogy vezetőik állítása, miszerint etnikai csoportok nevében beszélnek és cselekszenek, gyanúperrel illelhető, hogy az etnopolitikai retorikának gyakran performatív jellege van, és gyakran áll csoportalakítási tervek szolgálatában, akkor eszünkbe jut, hogy ne tévesszük össze a csoportista retorikát az igazi csoportként való létezéssel, az etnopolitikai retorika állítólagos csoportjait az objektív valóságban létező szilárd entitásokkal.

Harmadszor, ha tudatában vagyunk, hogy az etnikai és nacionalista vezetők nemcsak a politikáért, de a politikából is élnek – hogy Max Weber klasszikus megkülönböztetésével éljek –, valamint annak is tudatában vagyunk, hogy a vezetők érdekei és az általuk

állítólagosan képviseltek érdekei eltérhetnek egymástól, akkor nem fogjuk készpénznek venni e vezetők kijelentéseit az általuk állítólagosan képviseltek meggyőződéséről, vágyairól és érdekeiről.

Negyedszer, ha érzékenyek vagyunk a csoportként való létezés változó és esetleges, dagadó és apadó természetére, és arra a tényre, hogy a magas csoportként létezési szint inkább lehet a konfliktus (különösen erőszakos konfliktus) eredménye, mint oka, akkor elemző figyelmünket és politikai beavatkozásainkat azokra a folyamatokra összpontosíthatjuk, amelyeket keresztül a csoportként létezés fejlődni és kiteljesedni szokott, valamint azokra, amelyeken keresztül elsovadhat. Az előbbi mostanában valamelyest előtérbe került, különösen azok az erőteljes fordulatokat előidéző mechanizmusok, amelyek a sémák aktiválását és diffúzióját irányítják, valamint azok, amelyeket Dan Sperber antropológus a „reprezentációk epidemiológiájának” nevez. De a csoportként létezés süllyedő görbéit nem tanulmányozzák szisztematikusan, pedig ezek ugyanolyan fontosak elméletileg és gyakorlatilag is. A csoportként létezés, csak azért, mert egyszer magasra kúszott, nem marad ott pusztán inerciája okán. Ha külön társadalmi és kognitív mechanizmusokkal nem tartják ott, hajlamos lesz süllyedni, ahogy a hétköznapi érdekek újra a jussukat követelik. A folyamatot, amelyen keresztül ez megtörténik, Max Weber (másik, de itt is releváns kontextusban) rutinizálódásnak, hétköznapiasodásnak nevezte.

Végül egy összetevőkre bontó, nem csoportista megközelítési mód az elemzés és a politika fókuszába állíthatja az intraetnikai mechanizmusok kritikus fontosságát az állítólagosan interetnikai konfliktusok kiváltásában és fenntartásában. Ezek közé a mechanizmusok közé tartozik az, amit David Laitin „csoporton belüli megrendszabályozásnak” nevez; az „etnikai túllicitálás”, amelynek révén a választási verseny szélsőséges etnicizálódást szíthat; a kívülállókkal való konfliktus számító szítása vagy kiprovokálása olyan tisztségviselők által, akik veszélyben látják tisztségüket; és olyan csoporton belüli mechanizmusok (a megbecsülés, a megszégyenítés és a kerülés gyakorlata, férfiassági rituálék, generációk közötti feszültségek, a mártírok anyagi és szimbolikus jutalmazása), amelyeknek jelentőségük van a bandákba, milíciákba, terrorista csoportokba és gerillahadseregekbe való toborzás szempontjából.

Az etnicitás területe tehát (ha átfogóan értelmezzük, hogy magába foglaljon etnonemzeti, etnofaji, etnonyelvi, etnovallási vagy másként etnokulturális jelenségeket) nyilvánvalóan sokkal szélesebb, mint az etnikai konfliktus és az etnikai erőszak területe. De az irodalom – különösen az összehasonlító és nemzetközi irodalom – nagy része az etnikai konfliktusokra és az etnikai erőszakra koncentrál. Ez az orientáció részben ebben a cikkben is tükröződik, bár igyekeztem megkérdőjelezni. Például azt állítottam, hogy sok mindennek, amit etnikai konfliktusnak vagy etnikai erőszaknak

tekintenek, kevesebb köze van az etnicitáshoz – és különösen az etnikai „csoportként való létezéshez” –, mint gyakran feltételezik. Másfelől amikor az etnicitás nem csoportista konceptualizálására – az etnicitás csoportok nélküli tanulmányozásának elemzési stratégiájára – tettem javaslatot, olyan elemzési területre mutattam rá, amely kiterjed a gyakorlati kategóriákra, a kulturális idiómákra, a kognitív sémákra, a diszkurzív keretekre, az intézményesített formákra stb., és amely messze túlterjed az etnikai konfliktusok és erőszak területén, az etnikai csoportok területén, és talán még az etnicitás területén is. Lehet persze, hogy miközben egyfelől az etnicitást csoportok nélkül szeretném vizsgálni, másfelől pedig szokatlanul analitikus perspektívákat szeretnék rá vonatkoztatni, ott kötök ki, hogy egyáltalán nem az etnicitást fogom tanulmányozni. Az elemzés egységét – az etnikai csoportot – megkérdőjelezve eljuthatunk az elemzés területének – magának az etnicitásnak – megkérdőjelezéséhez.

Fordította Neményi László